

O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI JIZZAX FILIALI

ISSN 2181-3884



ZAMONAVIY ILMIY-TEXNIK TADQIQOTLAR

xalqaro jurnali

Vol. 2 No. 3

2026

**International Journal of
Contemporary Scientific
and Technical Research**

**Volume 2 Issue 3
2026**

**Zamonaviy ilmiy-texnik
tadqiqotlar xalqaro jurnali**

**3-son
2026**

**Международный журнал
современных научно-
технических
исследований**

**Том 2 Выпуск 3
2026**



MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETINING JIZZAX FILIALI

Xalqaro ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

P.f.d., prof., O.X. Turakulov

Bosh muharrir:

A.A. Abdumalikov

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

D.M. Jomurodov

Tahririyat hay'ati:

1. B.f.d., prof., S. Murodova (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
2. P.f.n., prof., S. Usmanov (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
3. T.f.n., dos., S. Tavboev (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
4. F.f.d., prof., N. Djusupov (O'zDJTU, UZB)
5. T.f.d., dos., S. Ruzimov (TTPU, UZB)
6. P.f.d., prof., G. Lekerova (SKU, KZH)
7. DSc., Ali Coşkan (ASUI, TR)
8. T.f.d., prof., D. Irgasheva (TATU, UZB)
9. T.f.d., prof., I. Siddikov (NRU TIAME, UZB)
10. T.f.n., dos., S. Eshkabilov (NDU, US)

Zamonaviy ilmiy-texnik tadqiqotlar xalqaro elektron jurnali (International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research) O'zMU Jizzax filiali Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2022-yil 9-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №038200 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-3884 ISSN raqami olingan.

© "O'zMU Jizzax filiali" – 2023

Tahririyat manzili:

130100, Jizzax viloyati, Jizzax shahri,
Sh.Rashidov Shox ko'chasi, 259-uy.

BO'LAJAK SURDOPEDAGOGLARNI TAYYORLASHDA NUTQIY KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Maxmudova Oygul Toxirjonovna

Farg'ona davlat universiteti, dotsent.

e-mail: mahmudovaoygul920@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1423-8218>

Аннотатсия.

Ushbu maqolada bo'lajak surdopedagoglarni kasbiy tayyorlashda nutqiy kompetentlikni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari tizimli tahlil qilingan. Tadqiqotning dolzarbligi O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari va surdopedagog kadrlarga qo'yilayotgan yangi talablar bilan belgilanadi. Maqolaning maqsadi nutqiy kompetentlik tushunchasining mohiyati va tarkibiy qismlarini, uni shakllantirishning ilmiy yondashuvlarini (kommunikativ, kompetensiyaviy, lingvodidaktik, faoliyatga yo'naltirilgan, konstruktivistik, differensial-individual, ekologik) hamda psixologik-pedagogik asoslarini aniqlashdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tipologik tahlil va konseptual modellashtirish usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, bo'lajak surdopedagogning nutqiy kompetentligi shaxsiy va kasbiy-metodik jihatlarni, shuningdek, diagnostik, korreksion-metodik, bilingval-bimodal, raqamli-metodik va maslahat-konsultativ komponentlarni o'zida mujassam etgan murakkab, dinamik tizimdir. Olingan xulosalar surdopedagogika yo'nalishi o'quv dasturlarini takomillashtirish, malaka talablarini yangilash va metodik qo'llanmalar tayyorlash uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetentlik, surdopedagogika, kasbiy tayyorgarlik, kommunikativ yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, lingvodidaktika, eshitish qobiliyati buzilgan bolalar, bilingval-bimodal ta'lim, koxlear implantatsiya, psixolingvistik asoslar.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ РЕЧЕВОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СУРДОПЕДАГОГОВ

Махмудова Ойгул Тохиржоновна

Ферганский государственный университет, доцент.

Аннотация.

В статье представлен системный анализ теоретико-методологических основ формирования речевой компетентности в процессе профессиональной подготовки будущих сурдопедагогов. Актуальность исследования определяется государственными программами развития инклюзивного образования, принятыми в Узбекистане, и новыми требованиями к подготовке дефектологических кадров. Цель статьи заключается в раскрытии сущности и структурных компонентов речевой компетентности, научных подходов к её формированию (коммуникативного, компетентностного, лингводидактического, деятельностного, конструктивистского, дифференциально-индивидуального и экологического), а также её психолого-педагогических основ. В исследовании использованы методы теоретического анализа, сравнительно-типологического анализа и концептуального моделирования. Результаты показывают, что речевая компетентность будущего сурдопедагога представляет собой сложную, динамическую систему, объединяющую личностный и профессионально-методический аспекты, а также диагностический, коррекционно-методический, билингвально-бимодальный, цифровой-методический и консультативный компоненты. Полученные выводы могут служить научной основой для совершенствования учебных программ, обновления квалификационных требований и разработки методических пособий.

Ключевые слова: речевая компетентность, сурдопедагогика, профессиональная подготовка, коммуникативный подход, компетентностный

подход, лингводидактика, дети с нарушением слуха, билингвально-бимодальное обучение, кохлеарная имплантация, психолингвистические основы.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING SPEECH COMPETENCE IN THE TRAINING OF FUTURE TEACHERS OF THE DEAF

Maxmudova Oygul Toxirjonovna

Fergana State University, Associate Professor.

Abstract.

This article presents a systematic analysis of the theoretical and methodological foundations for developing speech competence in the professional training of future teachers of the deaf (surdopedagogues). The relevance of the study is determined by state programs on inclusive education adopted in Uzbekistan and the new requirements placed on specialists in this field. The aim of the article is to reveal the essence and structural components of speech competence, the scientific approaches to its formation (communicative, competence-based, linguodidactic, activity-based, constructivist, differential-individual, and ecological), and its psychological-pedagogical foundations. Methods of theoretical analysis, comparative-typological analysis, and conceptual modeling were employed. The results show that the speech competence of a future teacher of the deaf is a complex, dynamic system that integrates personal and professional-methodological dimensions along with diagnostic, correctional-methodological, bilingual-bimodal, digital-methodological, and counseling components. The conclusions drawn can serve as a scientific basis for improving curricula, updating qualification requirements, and developing methodological manuals in the field of deaf education.

Keywords: speech competence, surdopedagogy (deaf education), professional training, communicative approach, competence-based approach, linguodidactics, children with hearing impairment, bilingual-bimodal education, cochlear implantation, psycholinguistic foundations.

Kirish. Zamonaviy maxsus pedagogika fanida bo'lajak surdopedagoglarning kasbiy tayyorgarligi tizimida nutqiy kompetentlikni shakllantirish masalasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Bu, avvalo, surdopedagogning butun kasbiy faoliyati aynan nutq – uning rivojlanishi, korreksiyasi, kompensatsiyasi va og'zaki muloqotga jalb etilishi – bilan bevosita bog'liqligidan kelib chiqadi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola uchun maktab partasi ortidagi har bir mashg'ulot, har bir so'z, har bir intonatsiya – bu uning kelajakdagi nutqiy va ijtimoiy hayotining poydevoridir, demak, surdopedagogning o'zi qanchalik yuksak nutqiy kompetentlikka ega bo'lsa, uning kasbiy faoliyati ham shunchalik samarali bo'ladi [1, 29–31]. So'nggi yillarda O'zbekistonda inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari, shuningdek, xalqaro tajribadagi ilg'or yondashuvlar bo'lajak surdopedagog kadrlarni tayyorlash sifatiga, xususan, ularning nutqiy-metodik salohiyatiga nisbatan talablarni yanada kuchaytirmoqda.

O'zbekiston Respublikasida bo'lajak surdopedagoglarda nutqiy kompetentlikni shakllantirish masalasi so'nggi yillarda davlat ta'lim siyosati darajasida alohida e'tibor qaratilayotgan yo'nalishlardan biriga aylandi. 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son Prezident qarori bilan tasdiqlangan inklyuziv ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi maxsus pedagog kadrlarni, jumladan, surdopedagoglarni tayyorlash sifatini oshirishni ustuvor vazifa sifatida belgilagan. Shuningdek, 2020-yilda yangi tahrirda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda inklyuziv ta'lim tushunchasi qonuniy mustahkamlangani natijasida pedagogika oliy ta'lim muassasalarining defektologiya yo'nalishlari o'quv dasturlariga nutqni rivojlantirish metodikasi, audiologiya asoslari, surdologopediya kabi maxsus fanlar kiritildi.

Respublikamizda Toshkent davlat pedagogika universiteti qoshidagi maxsus fakultetlar negizida bo'lajak surdopedagoglarga nazariy bilim bilan birga amaliy nutqiy-metodik ko'nikmalar berishga alohida e'tibor qaratilmoqda: jumladan, "Eshitamiz, ko'ramiz, chiroyli gapiramiz" kabi metodik qo'llanmalar asosida amaliy mashg'ulotlar, eshitishda nuqsoni bor bolalar uchun maxsus maktablarda pedagogik amaliyot, imo-ishora tili tarjimonlari bilan hamkorlikdagi treninglar tashkil etilmoqda [2, 5–12]. Shuningdek, oxirgi yillarda respublika maxsus maktab-internatlarida koklear implantatsiyadan o'tgan bolalar sonining ortishi munosabati bilan bo'lajak surdopedagoglarni tayyorlash dasturlariga audioverbal terapiya asoslari bo'yicha alohida mavzular kiritilmoqda.

So'nggi o'n yillikda dunyo bo'yicha eshitish qobiliyati buzilgan bolalar sonining nisbatan barqaror saqlanib qolishi, shu bilan birga, koklear implantatsiya va zamonaviy eshitish apparatlari texnologiyalarining keng joriy etilishi natijasida ushbu bolalarning ta'limga, jumladan, ommaviy umumta'lim muassasalariga jalb etilishi sezilarli darajada ortdi. Bu, o'z

navbatida, surdopedagog kadrlarning nutqiy-metodik tayyorgarligiga bo'lgan talablarni tubdan o'zgartirdi: endi bo'lajak mutaxassis nafaqat maxsus maktab-internat sharoitida, balki inklyuziv sinf, resurs markaz va oilaviy maslahat xizmati sharoitida ham yuqori darajadagi nutqiy kompetentlikni namoyon eta olishi lozim. Ayni paytda oliy ta'lim muassasalarining defektologiya yo'nalishi o'quv rejalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, nutqiy kompetentlikni shakllantirishga ajratilgan soatlar va metodik vositalar hali ham yetarli darajada tizimlashtirilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning ilmiy-amaliy zaruriyatini yanada kuchaytiradi.

Ushbu paragrafda biz nutqiy kompetentlik tushunchasining mohiyati va tarkibiy qismlari, uni shakllantirishning nazariy-metodologik yondashuvlari, psixologik-pedagogik asoslari, surdopedagogika sharoitidagi o'ziga xos xususiyatlari, shuningdek, O'zbekiston va xalqaro tajribadagi ilg'or amaliyotlarni tizimli tahlil qilishga urindik. Nutqiy kompetentlikni baholash mezonlari va darajalarini ko'rib chiqib, amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishga harakat qildik. Tadqiqotning nazariy negizini lingvodidaktika, pedagogik psixologiya, defektologiya va kommunikativ lingvistika sohalaridagi fundamental ishlar tashkil etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil usuli (mavzuga oid ilmiy-pedagogik, psixologik va defektologik adabiyotlarni tizimlashtirish va umumlashtirish), qiyosiy-tipologik tahlil usuli (O'zbekiston va xalqaro tajribani solishtirish), shuningdek, konseptual modellashirish usuli qo'llanildi. Bu esa bo'lajak surdopedagoglarda nutqiy kompetentlikni shakllantirishning yaxlit nazariy-metodologik manzarasini yaratish imkonini berdi. Olingan natijalardan keyingi bo'limlarda surdopedagogika yo'nalishi o'quv dasturlarini takomillashtirish, malaka talablarini yangilash va metodik qo'llanmalar tayyorlash uchun ilmiy asos sifatida foydalanish mumkin.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Nutqiy kompetentlik tushunchasi va uning tarkibiy qismlari

Nutqiy kompetentlik tushunchasi zamonaviy lingvodidaktika va pedagogik psixologiyada keng qo'llaniladigan murakkab, ko'p qatlamli kategoriya hisoblanadi. Umumiy ma'noda nutqiy kompetentlik deganda shaxsning o'z fikr-mulohazalarini muloqot vaziyatiga mos holda, til vositalaridan to'g'ri va maqsadga muvofiq foydalanib, og'zaki va yozma shaklda aniq, izchil va ta'sirchan ifoda eta olishi, shu bilan birga, boshqalarning nutqini to'liq va to'g'ri idrok etish qobiliyati tushuniladi. Bu tushuncha amerikalik tilshunos va antropolog D. Xaymsning kommunikativ kompetensiya nazariyasi bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan: Xayms N. Xomskiyning faqat til tizimini bilishni nazarda tutuvchi "lingvistik kompetensiya" tushunchasini kengaytirib, nutqning ijtimoiy-madaniy vaziyatga mosligini ham kompetentlikning ajralmas qismi sifatida belgilagan edi. N. Xomskiyning o'zi esa "kompetensiya" (til tizimini bilish) va "performans" (uni amalda qo'llash) tushunchalarini farqlab, aynan shu farqlash keyinchalik nutqiy kompetentlik nazariyasining lingvistik negizini tashkil etgan.

Pedagogika va metodika nazariyasida nutqiy kompetentlik odatda quyidagi tarkibiy qismlarga ega kompleks tuzilma sifatida talqin etiladi: birinchidan, lingvistik (tilga oid) komponent – fonetik, leksik, grammatik bilim va ko'nikmalar majmui; ikkinchidan, nutq faoliyatiga oid komponent – tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish kabi nutq faoliyatining to'rt asosiy turi bo'yicha amaliy malakalar; uchinchidan, sotsiolingvistik va pragmatik komponent – nutqni muloqot vaziyati, suhbatdosh xususiyatlari va madaniy kontekstga moslab qo'llay olish qobiliyati; to'rtinchidan, diskursiv komponent – nutqiy birliklarni izchil va mantiqiy matn (diskurs) shaklida tashkil etish layoqati. I. A. Zimnyaya tasnifida kommunikativ-nutqiy kompetentlik "muvaqqatli ijtimoiylashuvning asosiy kaliti" sifatida ta'riflanib, u tilni bilishdan tashqari, nutq orqali o'zaro hamkorlik qila olish, hamkorlikni boshqarish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi [3, 5–13].

Surdopedagogika nuqtai nazaridan ushbu tarkibiy qismlarning barchasi o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi, chunki eshitish qobiliyati cheklangan bolalar bilan ishlash sharoitida nutqiy kompetentlik nafaqat o'qituvchining o'z nutqi sifatiga, balki uning bolada nutqni shakllantirish, rivojlantirish va korreksiya qilish metodikasini puxta egallashiga ham bog'liq bo'ladi. Shu o'rinda alohida ta'kidlash lozimki, bo'lajak surdopedagogning nutqiy kompetentligi ikki o'zaro bog'liq, ammo farqlanuvchi jihatni o'z ichiga oladi:

a) shaxsiy nutqiy kompetentlik – mutaxassisning o'zining adabiy til me'yorlariga, nutq madaniyatiga, pedagogik notiqlik san'atiga ega bo'lishi;

b) kasbiy-metodik nutqiy kompetentlik – eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda og'zaki nutqni shakllantirish, ularning tinglab idrok etish, talaffuz, lug'at boyligi va grammatik tuzilmalarni o'zlashtirishlariga ko'maklashish bo'yicha maxsus bilim va ko'nikmalar tizimi. Surdopedagogika tarixida bu ikkinchi jihat – ya'ni bolada nutqni shakllantirish metodikasi – markaziy o'rin tutgan. Rus surdopedagogikasi maktabining yirik namoyandalari F. F. Rau va N. F. Slezina tomonidan ishlab chiqilgan analitik-sintetik fonetik-ritmik metod, shuningdek, E. I. Leongard tomonidan asoslangan eshituv-og'zaki metod aynan shu yo'nalishdagi tadqiqotlarning amaliy natijasi bo'lib, ular hozirgi kungacha o'z dolzarbligini yo'qotmagan [4, 8–15].

Nutqiy kompetentlikning surdopedagogik faoliyatdagi o'rnini tahlil qilishda yana bir muhim jihatga e'tibor qaratish lozim: bu – til va nutqning bir-biridan farqlanishi masalasidir. F. de Sossyurning klassik farqlashicha, til – bu ijtimoiy hodisa, mavhum tizim, nutq esa uning amaldagi, individual namoyon bo'lishidir. Surdopedagog uchun bu farqlash amaliy ahamiyatga ega: eshitishda nuqsoni bo'lgan bola til tizimini (grammatika, lug'at) bilishi mumkin, biroq buni jonli, tabiiy nutqda erkin qo'llay olmasligi mumkin – aynan shu nuqtada surdopedagogning metodik mahorati, ya'ni bolaning passiv

bilimini faol nutqiy malakaga aylantirish qobiliyati namoyon bo'ladi. Demak, bo'lajak surdopedagogning nutqiy kompetentligi shunchaki til bilimlarini emas, balki ana shu bilimlarni amaliy nutqiy faoliyatga aylantirish texnologiyasini ham qamrab olishi shart. Yana shuni ta'kidlash joizki, nutqiy kompetentlik statik holat emas, balki butun kasbiy faoliyat davomida rivojlanib boruvchi dinamik tizim sifatida qaralishi lozim – u boshlang'ich kasbiy tayyorgarlik bosqichida shakllana boshlaydi va amaliy faoliyat, malaka oshirish kurslari, o'z ustida mustaqil ishlash jarayonida takomillashib boradi [5, 47–53].

Tarkibiy tahlilni yanada chuqurlashtirish maqsadida nutqiy kompetentlikni ikki yirik blokka ajratish mumkin: nazariy-bilimiy blok va amaliy-texnologik blok. Nazariy-bilimiy blok tarkibiga til tizimi (fonetika, leksika, grammatika) haqidagi bilimlar, nutq psixologiyasi va psixolingvistika asoslari, defektologiyaning umumiy va xususiy nazariyalari kiradi. Amaliy-texnologik blok esa bevosita kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladigan ko'nikma va malakalarni – to'g'ri va aniq talaffuz qilish, nutq tezligi va intonatsiyasini bolaning idrok etish imkoniyatlariga moslashtirish, korreksion mashqlarni metodik jihatdan to'g'ri tashkil etish, diagnostik vositalardan foydalanish kabilarni o'z ichiga oladi [3, 28–33]. Ushbu ikki blokning uyg'un rivojlanishi, ya'ni nazariy bilimlarning amaliy ko'nikmalarga muvaffaqiyatli "tarjima" qilinishi, aslida butun kasbiy tayyorgarlik jarayonining markaziy pedagogik muammosi hisoblanadi va u keyingi bo'limlarda batafsil ko'rib chiqiladigan nazariy-metodologik yondashuvlar orqali hal etiladi.

2. Nutqiy kompetentlikni shakllantirishning metodologik yondashuvlari

Bo'lajak surdopedagoglarda nutqiy kompetentlikni shakllantirishning nazariy-metodologik negizini bir qancha ilmiy yondashuvlar tashkil etadi, ular o'zaro uzviy bog'liqlikda kasbiy tayyorgarlik mazmuni va texnologiyasini belgilaydi. Kommunikativ yondashuv zamonaviy lingvodidaktikada til o'qitishning yetakchi metodologik asosi hisoblanadi. Bu yondashuvga ko'ra, til vositalarini o'zlashtirish o'z-o'zidan maqsad emas, balki muloqot vositasi sifatida xizmat qiladi; demak, ta'lim jarayoni real muloqot vaziyatlariga, nutqiy vazifalarni hal etishga yo'naltirilgan bo'lishi lozim [6, 14–22]. Surdopedagogik ta'lim sharoitida kommunikativ yondashuv ikki bosqichda namoyon bo'ladi: bo'lajak mutaxassisning o'zida kommunikativ-nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish va uni keyinchalik eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda xuddi shu ko'nikmalarni shakllantirish metodikasi bilan qurollantirish.

Kompetensiyaviy yondashuv ta'lim natijalarini bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisi emas, balki amaliy faoliyatda namoyon bo'luvchi integrativ sifat – kompetentlik sifatida belgilashga asoslanadi. A. V. Xutorskoy tasnifiga ko'ra, "kommunikativ kompetensiya" umumta'limiy asosiy kompetensiyalar tarkibiga kiradi va u til, nutq vositalaridan bilish va ijodiy faoliyatda foydalanish, o'zaro hamkorlikni tashkil etish ko'nikmalarini o'z ichiga oladi. O'zbekistonda kompetensiyaviy yondashuv Davlat ta'lim standartlari va malaka talablarining metodologik asosi sifatida e'tirof etilgan bo'lib, u bo'lajak surdopedagoglarni tayyorlash dasturlarida nutqiy-metodik kompetentlikni alohida malaka talabi sifatida ajratib ko'rsatishni taqozo etadi.

Lingvodidaktik yondashuv tilni o'qitish nazariyasi va amaliyotini o'zida mujassam etgan bo'lib, u I. L. Bim, A. A. Leontyev kabi olimlar tomonidan rivojlantirilgan va nutqiy ko'nikmalarni bosqichma-bosqich, til materialining murakkablashuvi mantig'iga muvofiq shakllantirish tamoyiliga asoslanadi. Surdopedagogik amaliyotda bu yondashuv eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda nutqni shakllantirishning izchil bosqichlarini (tovush – bo'g'in – so'z – so'z birikmasi – gap – matn) belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi va bo'lajak mutaxassisga har bir bosqichga mos metodik vositalarni tanlash imkonini beradi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv L. S. Vygotskiy, A. N. Leontyev tomonidan asoslangan faoliyat nazariyasiga tayanadi, unga ko'ra nutq – mustaqil psixik faoliyat turi bo'lib, motiv, maqsad, vosita va natijadan iborat tuzilishga ega. Shu sababli nutqiy kompetentlikni shakllantirish jarayoni talabani passiv bilim oluvchidan faol nutqiy faoliyat subyektiga aylantirishni taqozo etadi. Bo'lajak surdopedagog nazariy bilimlarni amaliy pedagogik vaziyatlarda (dars o'tish, bolaning nutqini tahlil qilish, individual mashg'ulot tuzish) qo'llay olishi lozim.

Konstruktivistik yondashuv bilim olish jarayonini talabaning shaxsiy tajribasi asosida faol va mustaqil qurilishi sifatida talqin etadi. Bo'lajak surdopedagog nutqiy-metodik bilimlarni faqat tayyor holda qabul qilib olmaydi, balki amaliyot davomida o'z tajribasi, kuzatuvlari va xatolari asosida ularni qayta ishlab, shaxsiy metodik tizimga aylantiradi. Differensial-individual yondashuv esa surdopedagogika uchun ayniqsa muhim ahamiyatga ega, chunki eshitish qobiliyati buzilgan bolalarning nutqiy rivojlanish darajasi, eshituv qoldig'i, kognitiv imkoniyatlari bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. Demak, bo'lajak mutaxassisning nutqiy-metodik tayyorgarligi har bir bolaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ish yuritish qobiliyatini ham qamrab olishi shart.

Yuqorida sanab o'tilgan yondashuvlarga qo'shimcha ravishda, so'nggi yillarda surdopedagogik ta'lim nazariyasida ekologik (ekotizimli) yondashuv ham e'tirof etilmoqda. Unga ko'ra, bolaning nutqiy rivojlanishi faqat maktab sharoiti bilan emas, balki oila, ijtimoiy muhit va texnik vositalar majmui bilan uzviy bog'liq holda kechadi. Shu sababli bo'lajak surdopedagogning nutqiy-metodik kompetentligi ushbu barcha omillarni muvofiqlashtira olish qobiliyatini ham qamrab olishi lozim. Yuqorida sanab o'tilgan yondashuvlarning integratsiyasi, ya'ni kommunikativ, kompetensiyaviy, lingvodidaktik, faoliyatga yo'naltirilgan, konstruktivistik, differensial-individual va ekologik tamoyillarning uyg'unlashtirilishi bo'lajak surdopedagoglarda nutqiy kompetentlikni shakllantirishning yagona metodologik platformasini tashkil etadi.

Sanab o'tilgan metodologik yondashuvlarning amaliy ta'lim dasturlariga tatbiq etilishi o'quv rejasini

loyihalashtirishning o'ziga xos mantig'ini taqozo etadi. Birinchi bosqichda (1–2-kurslar) talabalarda umumiy nutq madaniyati, fonetika, lingvistik nazariya asoslari shakllantiriladi; ikkinchi bosqichda (3-kurs) maxsus surdopedagogik metodikalar – fonetik ritmika, eshituv-nutq mashqlari, labdan o'qish texnologiyasi – o'zlashtiriladi; uchinchi, yakuniy bosqichda (4-kurs va magistratura) esa pedagogik amaliyot, ilmiy-tadqiqot ishi va malakaviy bitiruv ishi orqali nazariy-amaliy bilimlar yakuniy tarzda integratsiyalashadi va shaxsiy metodik tizimga aylanadi. Bunday bosqichma-bosqich tuzilma nemis va avstriyalik surdopedagogik ta'lim dasturlarida "spiral kurikulum" (spiral curriculum) tamoyili asosida qurilgan bo'lib, unda bir xil mavzu har bir bosqichda yangi, chuqurroq darajada qayta ko'rib chiqiladi [7, 10–14].

3. Nutqiy kompetentlikni shakllantirishning psixologik-pedagogik asoslari

Nutqiy kompetentlikni shakllantirishning psixologik asoslarini tahlil qilishda, avvalo, nutqning psixologik tabiatini tushunish zarur. L. S. Vygotskiyning fikriga ko'ra, nutq va tafakkur genetik jihatdan turli ildizlarga ega bo'lsa-da, bola taraqqiyotining muayyan bosqichida bir-biri bilan chambarchas bog'lanib, "nutqiy tafakkur" deb ataluvchi yangi sifatni hosil qiladi. Bu nazariy qarash surdopedagogika uchun muhim ahamiyatga ega: eshitishda nuqsoni bo'lgan bolada nutqning kechikishi yoki yetarli rivojlanmaganligi tafakkur taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli bo'lajak surdopedagog nutqni nafaqat muloqot vositasi, balki tafakkurni rivojlantiruvchi muhim mexanizm sifatida ham anglashi lozim.

A. R. Luriya tadqiqotlarida nutqning tartibga soluvchi (regulyativ) funksiyasi alohida o'rganilgan: nutq insonning o'z xatti-harakatlarini ongli ravishda boshqarishiga xizmat qiladi. Bo'lajak surdopedagog ushbu funksiyani hisobga olib, bolada nutqni shakllantirishda uni shunchaki "gapirtirishga" emas, balki nutq orqali fikrlash, rejalashtirish va o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratishi kerak. Shuningdek, amerikalik psixolog J. Brunerning fikricha, bola nutqni egallashda kattalar bilan birgalikdagi "niyatlarni baham ko'rish" (intersubektivlik) jarayoni orqali harakat qiladi. Bu esa surdopedagogdan bola bilan dastlabki nutqiy muloqotni aynan birgalikdagi faoliyat va e'tiborni bo'lishish asosida tashkil etishni talab qiladi.

Defektologiya sohasida R. M. Boskis va J. I. Shif kabi olimlarning tadqiqotlari eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda nutqning rivojlanish qonuniyatlarini ochib bergan. Ularning fikricha, kar va zaif eshituvchi bolalarda nutq normal eshituvchi tengdoshlaridan farqli o'laroq, asosan analitik yo'l bilan, ong ishtirokida, maxsus ta'lim ta'sirida shakllanadi. Bu esa surdopedagogning metodik faoliyatiga alohida mas'uliyat yuklaydi. Bunday sharoitda bola nutqni tabiiy taqlid yo'li bilan emas, balki ko'rish, taktil-vibratsion sezgi va qoldiq eshitish qobiliyati orqali, izchil mashg'ulotlar natijasida egallaydi. Amerikalik neyrolingvist E. Lennebergning "kritik davr" (critical period) nazariyasi ham bu borada muhim ahamiyat kasb etadi: unga ko'ra, nutqni egallashning eng qulay davri bola hayotining dastlabki yillariga to'g'ri keladi. Shu sababli eshitishda nuqsoni erta aniqlangan bolalarda nutqni shakllantirish bo'yicha ish imkon qadar erta boshlanishi lozim.

L. S. Vygotskiyning "yaqin taraqqiyot zonasi" nazariyasi nutqiy kompetentlikni shakllantirish nuqtai nazaridan ham muhim metodologik ahamiyat kasb etadi: bola mustaqil bajara olmaydigan, biroq kattalar yordamida bajarishi mumkin bo'lgan nutqiy vazifalar doirasini aniqlash bo'lajak surdopedagogga har bir bolaning nutqiy rivojlanish salohiyatini to'g'ri baholash va unga mos pedagogik yordam strategiyasini tanlash imkonini beradi. Motivatsion-emotsional jihatlar ham nutqiy kompetentlikni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, nutqiy faollik darajasi bevosita muloqotga bo'lgan ichki ehtiyoj va motivatsiya bilan bog'liq. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ayrim hollarda muloqot faolligining pasayishi kuzatilishi mumkin. Bu esa surdopedagogdan bolada nutqiy faollikni rag'batlantiruvchi va ijobiy emotsional muhit yaratuvchi maxsus pedagogik mahoratni talab qiladi.

Shuningdek, hissiy intellekt (D. Goleman) tushunchasi ham bu borada dolzarb ahamiyat kasb etadi: o'z hissiyotlarini va boshqalarning his-tuyg'ularini anglay olish, empatiya ko'rsatish qobiliyati surdopedagogning nutqiy-kommunikativ ta'sir ko'rsatish samaradorligini belgilaydi. Yuqori hissiy intellektga ega bo'lajak surdopedagog bolaning nutqiy faolligini bostirmasdan, balki uni qo'llab-quvvatlagan holda rivojlantira oladi. Refleksiya, ya'ni o'z pedagogik-nutqiy faoliyatini tahlil qila olish qobiliyati ham nutqiy kompetentlikning psixologik tarkibiy qismi sifatida ko'riladi. J. Dyui ta'kidlaganidek, tajriba o'z-o'zidan ta'lim bermaydi – faqat tajriba ustida fikrlash, uni tahlil qilish orqali haqiqiy o'rganish yuz beradi. Bo'lajak surdopedagog o'zining nutqiy faoliyatini (talaffuz sifati, nutq tempi, lug'at tanlovi, bolaga ta'sir usuli) muntazam tahlil qilib borishi, ushbu ko'nikmani amaliyot davomida shakllantirishi lozim.

Psixolingvistik nuqtai nazardan, bolada (jumladan, eshitish qobiliyati buzilgan bolada) nutqning shakllanishi bir necha izchil bosqichni bosib o'tadi: tovushlarni va so'zlarni passiv idrok etish, so'zlarni alohida nominativ birlik sifatida qo'llash, so'z birlikmalari va sodda gaplar darajasiga o'tish, nihoyat, izchil, grammatik jihatdan to'g'ri shakllangan matnli nutqqa erishish. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda mazkur bosqichlar normal eshituvchi tengdoshlariga nisbatan sezilarli darajada kechikishi, ayrim bosqichlarda "to'xtalib qolish" holatlari kuzatilishi mumkin, bu esa surdopedagogdan har bir bosqichni alohida diagnostika qilish va unga mos individual korreksion ish rejasini tuzish qobiliyatini talab qiladi. A. M. Shahnarovich tadqiqotlarida ko'rsatilganidek, bola nutqni egallashda nafaqat tayyor so'z va konstruksiyalarni yodlaydi, balki til qoidalarini mustaqil "chiqarib oladi" (til "qoidalarini yaratish" jarayoni), shu sababli surdopedagog bolani shunchaki taqlid qilishga undash bilan cheklanmasdan, uning ongli til faolligini rag'batlantirishi zarur.

Bu o'rinda N. I. Jinkin tomonidan ishlab chiqilgan nutq mexanizmlari nazariyasi alohida ahamiyat kasb etadi: olim nutqni shakllantirishda "ichki nutq" (ichki dasturlash) bosqichining muhimligini ko'rsatib, fikr avval ichki, tiloldi kodda shakllanib, so'ngra tashqi, og'zaki nutqqa "tarjima" qilinishini asoslab bergan. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ichki

nutqning rivojlanishi ko'pincha tashqi nutqdan orqada qolishi mumkin, chunki bola tashqi og'zaki muloqotda yetarli tajriba to'play olmaydi; bu holat surdopedagogdan nafaqat tashqi (artikulyatsion) nutqni, balki bolaning ichki nutqiy-tafakkur faoliyatini ham rivojlantiruvchi maxsus mashqlar (masalan, ichida fikrlab, keyin ovoz chiqarib aytish mashqlari) tizimini qo'llashni talab qiladi. Shuningdek, M. M. Baxtinning dialogik nutq nazariyasiga ko'ra, har qanday nutqiy ifoda muayyan "adresat"ga qaratilgan bo'ladi va u oldingi gapirilgan fikrlarga "javob" tarzida shakllanadi. Demak, bo'lajak surdopedagog bolaning nutqini faqat individual mashq sifatida emas, balki real dialogik vaziyat (savol-javob, suhbat, hikoya qilish) doirasida rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishi lozim.

4. *Surdopedagogik nutqiy kompetentlikning o'ziga xos xususiyatlari*

Surdopedagogik faoliyat sharoitida nutqiy kompetentlik bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, bu xususiyatlar uni boshqa pedagogik yo'nalishlardagi nutqiy kompetentlikdan farqlaydi. Birinchidan, surdopedagogning nutqi o'zi uchun emas, balki bola uchun "model" vazifasini bajaradi. Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola nutqni asosan vizual (lablardan o'qish) va qoldiq eshituv kanali orqali idrok etadi, shu sababli o'qituvchining talaffuzi aniq, sur'ati o'lchovli, artikulyatsiyasi yaqqol ko'rinadigan bo'lishi talab etiladi. F. F. Rau tadqiqotlarida ko'rsatilganidek, surdopedagogning o'z nutqini "ko'rsatuvchi nutq" darajasiga yetkazishi – bu alohida mahorat va maxsus mashqlar natijasida shakllanadigan ko'nikmadir.

Ikkinchidan, surdopedagogning nutqiy kompetentligi diagnostik komponentni o'z ichiga oladi: u bolaning nutqini eshitib (yoki ko'rib), uning qaysi tovushlarni noto'g'ri talaffuz qilayotganini, qaysi grammatik tuzilmalarni o'zlashtirmaganini aniqlay olishi, audiogramma va nutq diagnostikasi natijalarini metodik jihatdan to'g'ri talqin eta olishi lozim. Bu komponent surdopedagogdan nafaqat metodik, balki audiologik bilimlarni ham talab qiladi, chunki eshitish qoldig'ining xususiyatlarini bilmasdan, nutqni rivojlantirish strategiyasini to'g'ri belgilash mumkin emas.

Uchinchidan, bilingval-bimodal kompetentlik masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy surdopedagogikada keng tarqalgan bilingval yondashuvga ko'ra, eshitishda nuqsoni bo'lgan bolani o'qitishda ikki teng huquqli til vositasi – milliy imo-ishora tili va og'zaki (yozma) til – parallel qo'llaniladi [8, 45–53]. Demak, bo'lajak surdopedagogning nutqiy kompetentligi nafaqat og'zaki nutq, balki imo-ishora tili va daktil alifboni ham qamrab olishi, ikki til tizimi orasida erkin "ko'chish" qobiliyatiga ega bo'lishi talab etiladi. Tarixiy jihatdan bu zaruratni rus surdopedagogi V. I. Fleri o'z davrida alohida ta'kidlagan edi: u kar bolalar bilan ishlovchi surdopedagog mimika, yozuv va og'zaki nutqni uyg'un qo'llay olishi uchun imo-ishora nutqini ham puxta egallashi zarurligini ko'rsatgan.

To'rtinchidan, surdopedagogning nutqiy kompetentligi maxsus korreksion-rivojlantiruvchi metodikalarni egallashni taqozo etadi: fonetik ritmika, eshituv-nutq mashqlari tizimi, labdan o'qishga o'rgatish texnologiyasi, daktil nutqdan foydalanish metodikasi va boshqalar. Bu metodikalar Ye. P. Kuzmicheva, A. G. Zikeyev, B. D. Korsunskaya kabi olimlarning ko'p yillik ilmiy-amaliy faoliyati natijasida ishlab chiqilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham surdopedagogik ta'limning metodik asosini tashkil etadi.

Beshinchidan, zamonaviy texnik vositalar – eshitish apparatlari va koklear implantlar – bilan ishlash kompetentligi surdopedagogning nutqiy-metodik faoliyatining yangi, dolzarb yo'nalishini tashkil etadi. Koklear implantatsiyadan keyingi nutqni rivojlantirish metodikasi o'ziga xos bilim va malakalarni talab qiladi, chunki implant orqali eshitish tabiiy eshitishdan farq qiladi va bola nutqni yangidan, boshqacha akustik signal asosida o'zlashtirishi lozim bo'ladi [9, 70–79].

Oltinchidan, surdopedagogning nutqiy kompetentligi oilaviy maslahat berish ko'nikmalarini ham o'z ichiga oladi – u ota-onalarga bolaning nutqini uyda rivojlantirish bo'yicha aniq, tushunarli va amaliy tavsiyalar bera olishi, ya'ni o'z bilimini turli auditoriyalarga (mutaxassislar, ota-onalar, bolalar) moslashtirib yetkazish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak [10, 15–22]. Yettinchidan, ko'p tarmoqli jamoaviy ishlash kompetentligi ham nutqiy-metodik tayyorgarlikning ajralmas qismidir: surdopedagog o'z faoliyatida audiolog, logoped, psixolog, ijtimoiy pedagog va umumta'lim maktabi o'qituvchilari bilan muvofiqlashtirilgan tarzda ishlashi, bolaning nutqiy rivojlanishi bo'yicha umumiy strategiyani ishlab chiqishda faol ishtirok etishi lozim. Shunday qilib, surdopedagogik sharoitda nutqiy kompetentlik – oddiy lingvistik-kommunikativ malakalar yig'indisi emas, balki diagnostik, korreksion-metodik, bilingval va maslahat-konsultativ jihatlarni o'zida mujassam etgan murakkab kasbiy-metodik tizimdir.

Sakkizinchidan, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektga asoslangan vositalarning surdopedagogik amaliyotga kirib kelishi nutqiy kompetentlikning yangi qirrasini – raqamli-metodik komponentni – yuzaga keltirdi. Nutqni avtomatik tanish (speech recognition), talaffuzni kompyuter orqali tahlil qilish va vizual fikr-mulohaza (biofeedback) beruvchi dasturlar, shuningdek, mobil ilovalar asosidagi eshituv-nutq mashqlari hozirgi kunda dunyo surdopedagogikasida keng qo'llanilmoqda [9, 120–128]. Bunday vositalar bolaning o'z talaffuzini real vaqtda "ko'rishi" (masalan, ovoz balandligi, tovush davomiyligining grafik shaklda namoyon bo'lishi) orqali o'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasini tezlashtiradi. Biroq bu texnologiyalar surdopedagogning shaxsiy metodik mahoratini almashtira olmaydi, balki uni to'ldiruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli bo'lajak mutaxassis ushbu dasturlardan qachon, qanday va qaysi maqsadda foydalanishni aniq belgilay olishi, ya'ni texnologik vositalarni metodik maqsadga bo'ysundira olish qobiliyatiga ega bo'lishi lozim [11].

5. *Pedagogik amaliyotni tashkil etish masalalari*

To'qqizinchidan, bo'lajak surdopedagogning nutqiy kompetentligi pedagogik amaliyotning tashkil etilish sifati bilan bevosita bog'liqdir. Amaliyotning samarali tashkil etilishi uchun bir qator shartlarga rioya qilish zarur: amaliyot rahbarining o'zi yuqori nutqiy-metodik mahoratga ega bo'lishi, talabaga real bolalar bilan ishlash imkoniyatining tizimli

(epizodik emas, muntazam) tarzda berilishi, har bir amaliy mashg'ulotdan so'ng batafsil va konstruktiv fikr-mulohaza (feedback) berilishi, shuningdek, talabani xato va kamchiliklarini tuzatish uchun zarur vaqt va imkoniyat yaratilishi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, amaliyot davomida talabani faqat "kuzatuvchi" emas, balki "faol ijrochi" sifatida ishtirok etishi – ya'ni unga mustaqil mashg'ulot tuzish, o'tkazish va keyin uni tahlil qilish imkoniyati berilishi – nutqiy-metodik kompetentlikning shakllanish sur'atini sezilarli darajada oshiradi. Shu bilan birga, amaliyot davomida talabalar guruhida o'zaro hamkasblik fikr-mulohazasi (peer feedback) tizimini joriy etish ham foydali hisoblanadi: talabalar bir-birining dars-mashg'ulotlarini kuzatib, konstruktiv tanqidiy fikr bildirish orqali nazariy bilimlarini amaliy tahlil ko'nikmasiga aylantiradilar, bu esa ularning kasbiy-refleksiv tafakkurini yanada chuqurlashtiradi [12, 18–22].

XULOSA

Olib borilgan nazariy-metodologik tahlil shuni ko'rsatadiki, bo'lajak surdopedagoglarda nutqiy kompetentlikni shakllantirish murakkab, ko'p bosqichli va ko'p komponentli jarayon bo'lib, u shaxsiy nutqiy madaniyat bilan kasbiy-metodik mahoratning uzviy birligini talab etadi. Kommunikativ, kompetensiyaviy, lingvodidaktik, faoliyatga yo'naltirilgan, konstruktivistik, differensial-individual va ekologik yondashuvlarning integratsiyasi ushbu jarayonning yagona metodologik platformasini tashkil etadi.

Psixologik nuqtai nazardan, nutqiy kompetentlik nutq va tafakkurning uzviy bog'liqligi, ichki nutq mexanizmlari hamda motivatsion-emotsional omillar asosida shakllanadi. Surdopedagogik faoliyat sharoitida esa nutqiy kompetentlik diagnostik, korreksion-metodik, bilingval-bimodal, raqamli-metodik va maslahat-konsultativ komponentlarni o'z ichiga olgan holda kengayadi.

Amaliy jihatdan, bo'lajak surdopedagoglarni tayyorlash dasturlarini takomillashtirishda bosqichma-bosqich (spiral) tuzilmani joriy etish, pedagogik amaliyotni tizimli va konstruktiv fikr-mulohaza asosida tashkil etish, shuningdek, zamonaviy raqamli vositalardan metodik maqsadga muvofiq foydalanishni o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Kelgusi tadqiqotlarni nutqiy kompetentlikni baholashning aniq mezonlari va diagnostik vositalarini ishlab chiqishga qaratish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Salayeva M. S. Pedagogning kasbiy kompetentligi va professionalizmiga psixologik yondashuv // Maktab va hayot ilmiy-metodik jurnali. – 2012. – № 2. – B. 29–31.
2. Eshitamiz, ko'ramiz, chiroyli gapiramiz: metodik qo'llanma. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2019. – B. 5–12.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 5–13.
4. Леонгард Е. И., Самсонова Е. Г. Речевой слух и речь глухих детей дошкольного возраста. – М.: Просвещение, 1991. – С. 8–15.
5. Markova A. K. O'qituvchining kasbiy faoliyati psixologiyasi (rus tilidan tarjima). – Toshkent: O'qituvchi, 1996. – B. 47–53.
6. Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М.: Просвещение, 1991. – С. 14–22.
7. Universität zu Köln, Heilpädagogische Fakultät. O'quv dasturi tuzilmasi. – 2023. – S. 10–14.
8. Зайцева Г. Л. Жестовая речь. Дактилология. – М.: Владос, 2000. – С. 45–53.
9. Королева И. В. Коклеарная имплантация глухих детей и взрослых. – СПб.: КАРО, 2009. – С. 70–79.
10. Леонгард Е. И., Певзнер Е. Г. Я не хочу молчать. – М.: Дрофа, 2008. – С. 15–22.
11. Gallaudet University. Department of Hearing, Speech and Language Sciences: texnologik vositalar bo'yicha qo'llanma. – 2024.
12. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. – 1998. – Vol. 5, No. 1. – P. 18–22.